ئەدەب و بایۆگرافی

سەرچاوەی یەکەم و بەڵگە نەویستی هەموو کارێکی هونەری بریتییە لە نووسەرەکەی، یان داهێنەر و دانەرەکەی. هەر لەبەر ئەمەش یەکێ لە میتۆدە ڕەخنەییە هەرە کۆنەکان لەسەر ئەو ئایدیایە دامەزراوە کە گرینگی بەوە دەدا:

بۆ باش تێگەیشتن و لێکدانەوەی هەر کارێکی ئەدەبی و هونەری دەبێ لە ژیانی نووسەر و داهێنەرەکەی و کەسایەتییەکەی بگەین و بیناسین.

سوودی بایۆگرافی (بیۆگرافی= یاداشت= سەرگوزەشتەی ژیان= ژیاننامە) دەشێ لەوەدا بدۆزرێتەوە کە چۆن بەشێوەیەکی حەقیقەت ئامێز شیعر بەرهەم دەهێنرێ، لە هەمان کاتیش دەتوانین لە کۆمەڵێک گۆشەنیگای سوودی دیکەوە بۆی بڕوانین، وەک لێکۆڵینەوە لە جۆرێک لە بلیمەتی کە لە پشت ئەم ژانرە ئەدەبییە هەیە و چۆنیەتی گەشەسەندنی لە ڕووی ئەخلاقی و ڕۆشنبیری و عاتیفی. ئەمانەش بایەخ و گرنگی خۆیان هەیە.

دواشت بایۆگرافی دەتوانێ کەرەستەیەکی پلانداری سایکۆلۆژی شاعیر و پرۆسەی بەرهەم هێنانی شیعرمان پێشکەش بکا.

لەم کێشەیەدا دەبێ لەسەر سێ خاڵ کاربکەین کە بایەخی بایۆگرافیمان وەک نرخێکی ئەدەبی پیشان دەدەن.

یەکەم ئەوەیە: بایۆگرافی شیعر وەک بەرهەمهێنانێکی تایبەتی شی دەکاتەوە و ڕوونی دەکاتەوە، ئەمەش مەسەلەیەکی جەوهەرییە لە بایۆگرافی.

د. موحسین ئەحمەد عومەر
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی پەروەردە)

دووەم: لە سوودی زاتی بایۆگرافی خۆی پیشان دەدا، واتە کە لێکۆڵینەوە لە تێکستێکی بایۆگرافی دەکەین ڕاستەوخۆ دووچاری ئاوەژوو بوونێک دەبین، ئەم ئاوەژووبوونەش دەمانباتەوە سەر ژیانی نووسەرەکە.

سێیەم: بایۆگرافی دەشێ ببێتە سەرچاوەی کەرستە بۆ هەر زانستێک، وەک سۆسیۆلۆژی و سایکۆلۆژی ...تاد.

بایۆگرافی ژانرێکی ئەدەبی کۆنە. بەشێوەیەکی لۆژیکی و کرنۆلۆژیکی (مێژوو) بەشێکە لە هیستۆریۆگرافی (زانستی مێژوو). بایۆگرافی وەک ژانرێکی ئەدەبی هیچ جیاوازییەکی مێتۆدۆلۆژی ناکا لە نێوان پیاوێکی دەوڵەت، جەنەڕاڵێک، بیناسازێک، پارێزەرێک و پیاوێک یان کەسێک کە هیچ ڕۆڵێک ناگێڕێ. واتە ئەوەی وەک نرخێکی ئەدەبی بەپلەی یەکەم دێ لەم بارەیەوە مەسەلەی داهێنانە، نەک زەمینەی دیکە کە نابێتە پێوەرێک بۆ بەرزی و نزمی ئەو تێکستە یان هەر تێکستێک. لەم بارەیەوە کۆلریج دەڵێ، ژیانی هەر کەسێک یان هەر ژیانێک، هەرچەندە بێ مانا و چرووک و هەژاریش بێ، ئەگەر بەجوانی و بەدڵسۆزی بگێڕێتەوە سەرنجڕاکێش و پڕ بایەخە. بایۆگرافی شاعیر لە مرۆڤێکی ئاسایی زیاتر نییە کە خاوەنی گەشەسەندنی فیکری و ئەخلاقی و عاتیفی خۆیەتی، دەشێ ئەمانە بکەونە بەرهەڵسەنگاندن و حوکمدانی پرەنسیپەکانی سیستمی ئەخلاقی یان هەر کۆدێکی کۆمەڵایەتی.

نووسینەکانیان دەشێ سەرەنجامیان لە دەوری ئەو ڕووداوانە بگیرسێتەوە کە بوونەتە هۆی بڵاوبونەوەیان، لێرەش ڕووداوەکانی ئەو کەسەی ژیانی خۆی دەگێڕێتەوە وەک هەموو ئەو ڕووداوانە وان کە لە ژیانی هەموو مرۆڤێکی چالاکدا هەیە. لەم ڕوانگەیەوە کاری گێڕەرەوە، ئەوەی کە بایۆگرافی دەنووسێ لە کار و ڕۆڵی مێژوونووسێک دەچێ. لەم حاڵەتەدا ئەو کەسە ناچارە پەنا بۆ هەموو دەستاوێژکان ببا، وەک بەڵگەنامە و نامە و گێڕانەوەی ڕووداوەکان و بیرەوەری و یادگارەکان، چارەسەرکردنی کێشەی ڕەسەنی و ناڕەسەنی گێڕانەوەکان و... تاد. ئەوەی کە کێشەی سەرەکی لە بایۆگرافی دروست دەکا مەسەلەی نهێنی و شاردنەوە و بەئاشکرا و بێ پێچ و پەنا گێڕانەوەیە، ئەوەش هەندێ جار وا دەکا لە سفێری ئەدەبی بمانباتە دەرەوە.

بایۆگرافی وەک ژانرێکی ئەدەبی یان لەلایەن شاعیر یان کەسەکە خۆی دەنووسێتەوە، یانیش یەکێکی دیکە بۆ شاعیر دەنووسێتەوە. لێرەش تووشی هەندێ پرسیاری تایبەت دەبین بۆ جۆری دووەم. لە چ حاڵەتێک ئێمە دەتوانین پشت بەکارە ئەدەبی و هونەرییەکان ببەستین بەمەبەستی نووسینی بایۆگرافی؟ ئینجا ئەو ئەنجامانەی دەیگەیێنێ و دەبنە هۆیەک بۆ تێگەیشتنی زیاتر لە کارە ئەدەبی و هونەرییەکان خۆیان؟ ئەم دوو پرسیارە دەشێ وەک دوو پرسیاری سەرەکی نووسینی بایۆگرافی سەیری بکرێن. وا پێدەچێ شاعیران و نووسەران و هونەرمەندان، زۆر شتی ژیانی خۆیان بخەنە ناو کارە ئەدەبی و هونەریەکان، بە پێچەوانەی کەسێکی مێژوویی، وەک سیاسەتوانێک یان یەکێکی دیکە تێگەیشتن لە ژیانیان و بەرهەمەکانیان ئاڵۆزترە.

لێرە ناچارین دوو سەردەم و دوو جۆر چارەسەری لەبەرچاو بگرین. ئەوەی پێوەندی بە ئەدەبی کۆنەوە هەیە هیچ بەڵگەنامەیەکمان لەبەردەست نییە بایۆگرافینووس پشتی پێ ببەستێ. لە هەندێ حاڵەتی دیکە ڕەنگ تەنیا بەڵگەنامە ڕەسمییەکانمان لەبەردەست بێ، وەک وەفاتنامە و ژنهێنان و مارەیی و دۆسییەکانی دادگایی کردن... تاد، هەروەها کارە ئەدەبی و هونەریەکانی ئەو کەسە. ئەوەی پێوەندی بە ئەدەبی کۆنی کوردییەوە هەبێ، بەتایبەتی بۆ شاعیران و ئەدیبان و کەسایەتییەکانی پێش سەدەی بیستەم، تا ڕادەیەکی زۆر هیچ بەڵگەنامەیەکی ئەوتۆی ڕەسمی و ناڕەسمیمان نییە بایۆگرافینووس پشتی پێ ببەستێ، سەرەنجام ڕەنگە باشترین جۆری بایۆگرافی لەم حاڵەتەدا، دەبێ لە کارە ئەدەبییەکان خۆیان دەربهێنرێن، ئەمەش لە هەموو حاڵەتێکدا بنچینەیەکی خەیاڵی هەیە.

لە ئەدەبیاتی ئینگلیزی دەشێ هەمان شت ڕاست بێ بۆ شکسپیر، تا ئێستا ئەوەی نووسراوە، گشتی لەسەر بنچینەی ژیانی سەردەمەکە و کارە ئەدەبییەکانی شکسپیر نووسراون. چونکە هیچ بەڵگە نامەیەکی ڕاستەوخۆ نییە. ئەمەش زۆر شتی چرووک و بێ مانای تێکەوتووە کە بەهیچ جۆرێک وێنەیەکی دروستی ژیانی شکسپیر پیشان نادەن. چونکە زۆر بەسادەیی پێوەندی ژیانی نووسەر یان شاعیر و بەرهەمەکانی، وەک هۆ و ئەنجام سەیر ناکرێ، بەڵام دواتر ئەم ڕوانینەش کەوتە بەر هێرشی ڕەخنەوە، بەتایبەتی لەلای ئەوانەی بایۆگرافی وەک مێتۆدێک وەردەگرن بۆ تێگەیشتن لە ژیانی ئەدەبی نووسەران و هونەرمەندان. ئەوان لەگەڵ ئەوەن ژیان و کارە ئەدەبییەکان بەیەکتر دەچن، ژیانی شاعیر لەناو بەرهەمەکانیەتی، لە دوارۆژیش دوای نەمانیان هەر

بەشاعیر دەناسرێن، (وەک ملتن و گۆتە و بایرۆن و شیللی.) کە دوای خۆشیان هەر بە شاعیر ناسران. گوایە ئەم دیاردەیە، زیاتر بەسەر شاعیرە ڕۆمانسییەکان پەیڕەو دەبێ، چونکە ئەوان تەواوی ژیانی عاتیفی خۆیان، تەواوی ساتە شاراوە و نهێنییەکانی خۆیان دەخەنە ناو کارەکانیانەوە. ئەم شاعیرانە هەر تەنیا لە بیرەوەری و نامە گۆڕینەوەکان باسی خۆیان نەکردووە، بەڵکو لە کارەکانیشیان.

لەلایەکی دیکەوە، هەندێ جار پێدەچێ سەخت بێ نووسین و نامەی شاعیرێک لێک جیا بکرێتەوە، کەچی بەپێچەوانەوە لەلایەکی دیکە شاعیر لەناو شیعر نەدۆزرێتەوە، لە کاتێکدا دەبینین بەپێچەوانەی ئەم ڕوانینە، گۆتە دڵنیایی لەسەر ئەوە دەکا کە هەموو ئەم کێشانە بریتین لە (چەند بەشێک لە دانپیانانێکی فراوان).

کەواتە ئێمەش ناچارین هەروەکو کیتس و ئیلیەت دڵنیاییان لەسەر کردووە، جیاوازی لەنێوان دوو جۆر شاعیر بکەین، یەکێکی مەوزووعی، یەکێکی زاتی. لە هی یەکەمیان شاعیر نیگای جیهان دەبینێ و خۆی ڕەش دەکاتەوە. بەپێچەوانەوە لە هی دووەم، شاعیر تەنها باسی خۆی دەکا، نووسینەکانی بریتین لە دانپیانان لەسەر خۆی، تەعبیرکردن لە کەسایەتی خۆی، بەشیعر پۆرترێتی خۆی دروست دەکات. لەسەردەمە کۆنەکان، تا دەگاتە سەرەتای سەردەمی مۆدێرن، ئێمە تەنیا شاعیران و ئەدیبانی جۆری یەکەمان هەیە، لەناو ئەم کارانەش بەهای جوانی کارە ئەدەبییەکان ئەوەندە مەزن و گەورەن، کەسایەتی شاعیر بزر دەبێ و تیایدا هەست پێناکرێ. ئەمە لە چیرۆکی کۆنی ئیتاڵی، سەردەمی دانتێ و پێش دانتێ و دوای ئەو هەستی پێدەکرێ، لە ئەدەبی سەردەمی ئیلیزابێتی و ئەدەبی سوارچاکی و دڵداری و ڕۆمان و سۆناتەکانی سەدەی ناوەڕاست و ئەدەبی فۆلکلۆری هەستی پێدەکرێ.

لە هەمان کات بەنسبەت شاعیرێکی زاتیش، ناشێ جیاوازی لەنێوان نووسینێکی ئەو نەکرێ کە ژیانی ئەوی تێدا ڕەنگبداتەوە لەگەڵ دەرهێنانی ژیانی ئەو لە کارە هونەرییەکانیدا. لەم حاڵەتەش هەڵبەتە جیاوازی دەکرێ.

لەلایەکی دیکەوە دەشێ ئەو تیۆرەش ڕەت بکەینەوە کە لەگەڵ ئەوەدایە کە هونەر (ئەدەب و هونەر) ڕاستەوخۆ بێ پێچ و پەنا تەعبیر لە (من)ی ئەو کەسە دەکان، نووسینەوەی ئەزموون و عاتیفەی تاکەکەسی ئەو شاعیر یان ئەدیبەیە، هەتا ئەگەر پێوەندییەکی زۆر پێکچووش هەبێ لە نێوان شاعیرو بەرهەمەکانی. لە ڕوانگەی نووسینەوەی بایۆگرافی، ئەو دیاردەیە لەبیر دەکرێ هونەری شاعیر و ئەدیب وەک مێتامۆرفۆزی ئەو کەسە سەیری بکرێ، بەڵکو وەک کارێکی هونەری تازە، وەک ڕۆمان، شیعر، چیرۆک، شێوە وەردەگرێ. هەندێ جاریش نووسینەوەی بایۆگرافی ڕێ لە تێگەیشتنی ئەدەبی و هونەری دەگرێ کە وەک تێکستەکان نییە. دواشت ڕەنگە بایۆگرافینووس، گرینگی بەژیانی سایکۆلۆژی نووسەر یان شاعیر و ئەدیبەکە نەدا، بەو مانایەی دەشێ لە پشت شیعرێکی شاعیرێک، زیاتر خەونی شاعیرەکە هەبێ وەک لە ژیانی حەقیقی شاعیر. لەوانەشە ئەو شاعیرە شێوازێکی وا بەکاربهێنێ، تەواوی کارەکانی ماسکێک بن بۆ شاردنەوەی خۆی. لێرەوە زەحمەتە بایۆگرافی نووس بگاتە کرۆکی مەبەست.

لە هەموو حاڵەتێکدا، کاری ئەدەبی ناشێ وەک بەڵگەنامە سەیر بکرێ و لێکبدرێتەوە. چونکە پشت بەستن بە ناوەرۆکی ئەدەبی بۆ شارەزابوون لە ژانی نووسەر، بایۆگرافنووس بەهەڵەدا دەبا. هەر لەبەر ئەم دیاردەیە، زۆر کەس لەگەڵ ئەو ڕایەدا شکسپیر چۆتە ئیتاڵیا و کاری پارێزەری کردووە و سەرباز بووە و بەڕێوەبەری قوتابخانە بووە و جووتیاریش بووە. ئەمەش هەڵبەتە لە ڕوانگەی ئەوەی ئەم کەسایەتیانە لە کارەکانی شکسپیردا هەن.

بێگومان لە ڕێگای نموونەی لەم جۆرە لێکدانەوە چرووک و بێ مانایە ناتوانرێ کەسایەتی نووسەر بناسرێ، ئێمەش کە دانتێ و گۆتە و تۆلستۆی و گۆران و ئەحمەدی خانێ دەخوێنێتەوە دەزانین لە پشت نووسینەکانیان کەسێک هەیە. لە هەمان کات دەشێ نووسینی تەواوی نووسەرێک یان شاعیرێک هەمان ئەو ڕوخسارانە پیشان بدا کە لە کەسایەتییەکەدا هەیە. واتە دەبێ جیاوازییەکی پوخت لە نێوان شاعیر و نووسەر بەرهەمەکانیان بکەن.

بێگومان لەم ڕووەوە ئێمە دەزانین جیهانی شکسپیر، گۆتە، ملتن، گۆران چییە و چۆنە، بەڵام ژیانی ئەم دیو نووسینەکان شارەزای نین، سەرەنجام بۆ ئەدەب و هونەر ئەوەی بەرایی بە پلەی یەکەم دێ.

دەشێ بایۆگرافی، کە زیاتر سەر بە مێژووی ئەدەب و گەشەسەندنی ئەدەب و هونەرە، بەپلەی یەکەم گرنگییەکی بێ پایانی بۆ تێگەیشتن و بۆ مێژووی ئەدەب و هونەرەوە

هەبێ. کە ژیانی کەسێک دەنووسینەوە، پێش هەموو شتێک لە رامان و گەشەسەندن و فراژووبوونی جیهانبینی ئەو بۆ ئەدەب و هونەر و تێدەگەین، لە روانگەی هونەری ئەو باشتر دەگەین، خوێندنەوەکانی، گەران و سوورانی بەناو جیهان و ئەو شوێنانەی بینیویەتی، ئەو دیمەن و سەفەرانەی بینویەتی و کردوویەتی، ئەو کەسانەی لە گەڵیان ژیاوە، ئەوانەی شت دەزانن لە بارەیەوە و لێی نزیک بوونە. ئەو کاریگەرییەی لەو ناوەندە کۆمەڵایەتییەی لێی گەورە بووە و ژیاوەو لەسەری دروست بووە،.... تاد، بێ گومان هەموو ئەمانە و زۆر شتی دیکەش مادده و خۆراکی بایۆگرافی نووسە و دەبنە هۆیەک بۆ باشتر تێگەیشتن لە نووسەر و باشتر نووسینەوەی مێژووی ئەدەب.

لە رووی مێژوویەوە بایۆگرافی وەکو ژانرێکی ئەدەبی سەربەخۆ، زۆر کۆنە و بەراییەکانی دەگەرێتەوە بۆ سەرەتاکانی نووسین و دەرکەوتنی ئەدەب و هونەر. لەم رووەوە دەشێ تێکستە شیعر و ئەدەبییەکانی دیکە وەک جۆرێک لە بایۆگرافی وەربگرین، بەڵام وەکو ژانرێکی نوێ و سەربەخۆ، دەشێ بایۆگرافی (دانپیانانەکانم)ی ژان ژک رۆرسۆ (سەدەی هەژدەیەم) بەسەرەتای زۆر دیار و پوخت و لەبار دابنێین. لێرەوە وردە وردە بایۆگرافی ئاڵۆزتر دەبێ و وەک بەرهەم هێنان زۆر دەبێ، هەڵبەت ئەمەش ناکۆک نییە لەگەڵ ئەو رایەی کە دەڵێ بەرهەمەکانی گشت نووسەر و شاعیرێک بریتین لە بایۆگرافی ئەو کەسە خۆی.

لەلایەکی دیکەوە ئەوەی پەیوەندی بە ئەدەبی کوردییەوە هەبێ، بایۆگرافی ژانرێکی تازەیە و بەراییەکانی دەگەرێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم. رەفیق حیلمی و ئەحمەد خواجە بەدەست پێشخەر دادەنرێن لەم بوارەوە.

بەڵام وەک ئەدەب و هونەر، واتە دۆزینەوە و گەران بەدوای بایۆگرافی لەناو سفێری بەرهەم هێنانی ئەدەبی، لەناو کورد دەگەرێتەوە بۆ زۆر کۆن، لەگەڵ داستان و شیعرە لیریکی و ئێپکییەکان سەرهەڵدەدا. کەواتە ئایا ئێمە راستین ئەگەر بڵێین مەم و زینی ئەحمەدی خانی بریتییە لە بایۆگرافی شاعیر خۆی؟!